

Apie literatūros ir literatūros tyrimų subjektyvumo figūras

Dalia Satkauskytė, *Subjektyvumo profiliai lietuvių literatūroje*, Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, 267 p., ISBN 978-9955-698-80-7

Apokrifinė istorija apie Borisą Eichenbaumą pasakoja, kad oponuodamas disertacijai jis savo kalbą pradėjo taip: „Prašau iš karto įrašyti į gynimo protokolą, kad disertacija atitinka tokio pobūdžio darbams keliamus reikalavimus ir jos autorius vertas mokslų kandidato laipsnio, nes vėliau man bus sudėtinga grįžti prie šios minties.“ Aš savo ruožtu iš karto noriu pasakyti, kad Dalios Satkauskytės knyga yra išties gera. Bet skubu tai padaryti ne todėl, kad ketinčiau ją aršiai kritikuoti, kaip Eichenbaumas disertaciją, o todėl, kad mano pastabos bus veikiau ne apie pačią knygą, o apie tai, ką ji tik pamini arba kas lieka parašėse. Bet iš pradžių visgi keletas žodžių apie tai, kuo ši knyga intriguoja.

Pirmiausia ji paverčia visiškai konservatyvų kalbėjimą apie personažo portretą (čia – rūbą) ir peizažą literatūroje „subjekto raiškos literatūriniam tekste“, susietos su „konkreto laiko istorine, filosofine ar apskritai intelektualine asmens samprata“ bei padedančios ją rekonstruoti (p. 24), problema. Ši problema sprendžiama atskleidžiant „subjektyvumo figūras“ (p. 30), aptinkamas tekstiniam pasaulyje, – „[t]ik suvoktas ir interpretuotas kaip atskiras pasaulis su savais struktūriniais ryšiais, dėsningumais ir prieštaravimais, meninis tekstas mums byloja apie jam išorinį pasaulį“ (p. 36).

Antra, siekis susieti tekstą ir (kultūros) tikrovę verčia autore ieškoti teorinio „vidurio kelio“ – derinti pamatinę jos akademiniam tapatumui semiotiką, reikalaujančią neišėti už teksto ribų, ir atgręžtus nuo teksto į „jam išorinį pasaulį“ teorinius ieškojimus, pirmiausia kultūros antropologiją (Clifford Geertz), naują istorizmą (Stephen Greenblatt) bei kultūros sociologiją (Vytautas Kavolis). Dviems semiotikams – Jurijui Lotmanui ir Jacques’ui Geninasca – tenka teorinių tarpininkų vaidmuo, mat jie abu domėjosi literatūra kaip pasaulio modelių arba „tikėjimo universumu“, išreikštu sakymo akte, sujungiančiame tekstinę ir

užtekstinę tikrovę. Toks teorinis imlumas, žinoma, rizikingas, nes gali baigtis koncepcijų mišraine, bet šiuo atveju autorė labai aiškiai nusako savo instrumentų keitimo taisykles ir oponentų (pirmiausia postkolonializmo studijų atstov(i)ų) įrankių bei atspirties taško netinkamumą¹, o tai atveria knygą ir jos dėstomą subjektyvumo formų kaitos istoriją akademinų disciplinų požiūriu skirtingiems kontekstams. Ji įdomi ir semiotikams (vis dėlto), ir literatūros sociologams, ir lietuvių kultūros istorikams.

Trečia, jau minėta subjektyvumo istorija yra „užmauta“ ant literatūros istorijos. Nors literatūros istorijos perrašymas subjektyvumo figūrų kategorijomis nėra knygos tikslas, autorė nevalingai tai daro, punktyru keliaudama su tai trumpučiais, tai kiek ilgesniais sustojimais nuo Kristijono Donelaičio iki Donaldo Kajoko ir Giedros Radvilavičiūtės. Tiesa, ir tai man atrodo įdomiausia ir sudėtingiausia, autorę domina ne tiek šios istorijos „aiškumo zonos“, kiek slinktys, tarpinės būsenos ir autoriai, kurių kūryboje šis kultūros kismas apčiuopiamas aiškiausiai. Beje, dalis tų tekstų tampa subjektyvumo sampratos slinkties erdve arba atskleidžia naujus buvimo „tarp“ aspektus tik šioje knygoje. Pavyzdžiui, vestimentarinio kodo vaidmens aptarimas parodo įtampą tarp „modernaus“ romano *Altorių šešėly* ir jame reiškiamos „ganėtinais tradicinės asmens sampratos“ (p. 92), o Nijolės Miliauskaitės poezija tame pačiame drabužio vaidmens raiškos subjektyvumo kontekste atrodo unikali, nes joje rodomas „pats išorinio žmogui pasaulio interiorizavimo [...] procesas, kitaip tariant, pats subjektyvizacijos procesas“ (p. 108).

Ketvirta, pasirinktas požiūris leidžia aptarti specifines literatūrines problemas. Antai, kaip naratyvumo ir lyrizmo dozės ir transformacijos skirtingai reiškiasi poezijoje ir prozoje, kitaip tariant – kaip tam tikri subjektyvumo raiškos būdai (šiuo atveju – peizažas) yra susiję su žanru ir jo raida. Antano Vaičiuliaičio *Valentino*s pavyzdžiu knygoje parodoma, kaip su peizažu susietas lyrizmas tampa poezijos atsinaujinimo varikliu, o romane – „estetizuotais spąstais“ (p. 178), kenkiančiais naratyvumui; kaip „peizažas virsta romano žanrinės tapatybės priešū“, nes „dažnu atveju yra arba tiesiog perteklinis subjekto vidujybės požiūriu [...], arba tampa likimo reikimosi vieta, tokia paversdama ir subjektą (taigi ir panaikinančia patį subjektyvumą)“ (p. 182–183).

1 Kritikuojamas požiūris, kai turimas (kultūrinis) tinkelis užmetamas nepaisant lokalios specifikos ir joje susiformavusių reikšmių, „kontrabanda“ praslysta ir į knygos tekstą vargu ar bent vienas iš „Vakarų literatūros paradigmų“ priskirtų autorių – Julio Cortázaras, Jorge Luis Borgesas, Miloradas Pavičius – pripažintų save jai priklausančią (p. 241).

Juo rafinuotesnė analizė ir kruopštesnis jos rėmų ir įrankių aptarimas, juo labiau pastebimi sąvokų „paslydimai“, net jei jos nėra knygos konstrukcijoje atraminės. Jau minėjau, kad, nors ir nevalingai, Satkauskytės knyga turi „kitokios“ literatūros istorijos užmojį. Tuomet tampa svarbus literatūros istorijos žodynas – kategorijos, kuriomis aprašoma literatūros istorija. Ir būtent šią problemą vertėtų aptarti kiek plačiau².

Pirmoje knygos dalyje („Aprangos kodas subjektyvumo raiškoje“) dažnai vartojamos dvi sąvokos, apibūdinančios literatūros evoliuciją, kaip pasakytų rusų formalistai, bet nepriklausančios tradicinei srovių, krypčių ir laikotarpių nomenklatūrai. Tai archajiškumo ir modernumo sąvokos. Antroje knygos dalyje („Gamtos figūros, žmogiškos reikšmės“), aptariant Maironio kūrybą, „modernumas“ iškyla kaip tyrimui svarbesnė kategorija nei modernizmas, tačiau atsisakoma aiškintis jų skirtumus: „[...] mums labiau rūpi [...] plotmė, sietina ne tiesiogiai su bendresniu kultūrinių procesų modernizmu [...], o su literatūros modernumu (kuris ne visiškai sutampa ir su kavoliška modernizmu [turbūt „modernizacija“ – jos kavoliškas supratimas pateikiamas 43 išnašoje (p. 60) – NA] samprata, ir su literatūrinio modernizmo koncepcija; tačiau šios teorinės definicijos nėra mūsų tyrimo tikslas)“ (p. 121), o skyriuje, skirtame šiuolaikinei literatūrai, prisipažįstama: „nesvarbu, ar ji [utopinė literatūra – NA] būtų modernistinė, ar postmodernistinė; mums nerūpi perdėm sofistinis ribų nustatymo klausimas“ (p. 240). Taigi įdomu pažiūrėti, kas atsitinka „modernumo“ ir jo poros „archajiškumo“ kategorijoms, atsidūrusioms literatūros tyrimo kontekste ir neturinčioms aiškesnio apibrėžimo. Verta pastebėti, kad ši pora aktyviai veikia tik dalyje, skirtoje aprangos kodui; vėliau ji beveik pradingsta. Tai tikriausiai paaiškina ne nagrinėjamo aspekto (nuo rūbo prie peizažo), o knygos rašymo laiko ir autorės interesų kaita.

Skyriuje, nagrinėjančiame Antano Baranausko „Kelionės Peterburkan“ „vestimentarinę moralę“, šio kūrinio konstruojama subjektyvumo samprata pristatoma kaip tarpinė – tarp „archajiškos luominės koherencijos“ ir modernėjančios, kurios modernėjimo ženklas yra papročių nuopuolis, o jo „priežastis – mada, kurią šiame

2 Čia prasideda diskusija, o tikrojo priekaišto nusipelnė, ko gero, tik įvado redaktūros stoka: kone pažodžiui 66 išnaša pakartojama 32 p.; ne iki galo sutvarkyta vardų rašyba – jei racionalumo dekonstrukcija yra „froidiška“, tai ji turėtų būti ir „haidegeriška“ bei „nyčiška“, o ne „heidegeriška“ ir „nyčeistiška“ (6 išnaša); vienoje frazėje svyruoja „rašančios subjekto“ lytis / giminė (21 išnaša). Apskritai labai švariame tekste pasitaiko, nors ir retai, korektūros klaidų (p. 61, 86, 154, 169, 177, 179, 180, 183, 203, 210).

tekste galėtume pavadinti modernumo, modernios žmogaus sampratos metafora ar tiesiog nuoroda į tam tikras modernizuojančias tendencijas [...]“ (p. 60).

Tuoju pat kitame skyriuje, kur trumpai minimas Jurgis Savickis, jo prozai būdingi charakterizavimo ypatumai verčia patį „charakterizavimą“ rašyti kabutėse, „nes jis smarkiai skiriasi nuo būdingo klasikinei realistinei prozai, jau nekalbant apie ankstesnę literatūrą, kurią siejome su archajiška žmogaus suvokimo ir vaizdavimo paradigma“ (p. 65). Taip atsiduriame pažįstamoje literatūros laikotarpių ir krypčių teritorijoje, kurioje „archajiškumo“ sąvoka tampa lygiavertė „klasikiniam realizmui“.

Tuomet kas yra (atpažįstamais terminais) Baranausko „gerokai išbalansuota ir pažeista“ archajiška asmens samprata? – gal ji tiesiog klasicistinė su sentimentalizmo („į romantizmo pusę“, p. 57) užuominomis? Svarbesnis klausimas – kaip vyksta (ne tik šioje knygoje – apskritai literatūros istorijos tyrimuose) sąvokų atranka, kodėl vienos išlieka ir apauga smulkesnėmis poklasėmis, o kitos lieka nepaklausios? Pavyzdžiui, ir šioje knygoje labai aktyvus romantizmo „lizdas“ – aptiksime ne tiek jį patį, bet „ikiromantinę“, „poromantinę“, „antiromantinę“ literatūrą, o, tarkime, klasicizmas vos pasirodo, sentimentalizmas – visai ne. Žinoma, tai galima paaiškinti tiesiog medžiagos atranka („klasicizmo / sentimentalizmo / *etc.* nėra“). Tačiau nevienodas kategorijų smulkinimas ir nuolatinis jų perklojimas archajiškumo / modernumo dichotomija verčia ir toliau dairytis paaiškinimo.

Vienoje vietoje „archajiška“ literatūra, atrodo, gauna sinonimą „tradicinė“ – joje išorė yra „neklystamas moralės paliudijimas“ (p. 79). O jai priešinga (pagal pavyzdžius) yra Antano Škėmos ir Broniaus Radzevičiaus kūryba, taigi – modernistinė? Netrukus paaiškėja, kad Vinco Mykolaičio-Putino romanas *Altorių šešėly* yra „dviejų vadinamųjų rašysenų – tradicinės, būdingos kone klasikiniam realizmui, ir modernios – derinys (ar konfliktas)“ (p. 85) ir „balansuoja ant dviejų paradigmų ar rašysenų (klasikinės, ar, anot Barthes'o, buržuazinės, ir modernios) ribos“ (p. 88). Ar vis dar galime dėti lygybės ženklą, viena vertus, tarp archajiškos, tradicinės, buržuazinės ir klasikinio realizmo literatūros, ir kita vertus – tarp modernios, (iki)romantinės ir modernistinės? Tikriausiai ne, ir tai tikrai autorės nebuvo numatyta³.

3 Vargu ar net tolimiausiomis asociacijomis Satkauskytės terminologinis / dichotominis pasirinkimas kaip nors siejasi su jau žinomais didžiais binariniais arba lokaliais aiškinimais, pavyzdžiui, su Heinricho Wölfflino dailės istorijos aprašymo sistema arba Jurijaus Tynianovo (artimais žodine prasme) „archajistais ir novatoriais“, skirtais nusakyti literatūrinės kovos epizodą.

Suprantama, kad knyga, jungianti „subjektyvumą“ ir „socialumą“ (kartą autorės akivaizdoje netyčia pavadinau ją „Socialumo profiliais“), bando surasti žodyną, kuris susaistytų šias dvi plotmes. Be to, autorei būdinga vengti griežtų skirčių ir didelių apibendrinimų, jos rašymą lydi daugybė išlygų ir sąmoningų atsiribojimų („palikime šį klausimą kitokiems tyrinėjimams“). Todėl literatūros studijų kontekste neįsigalėjusios vartosenos sąvokų pasirinkimas ir neaiški jų apibrėžtis skatina leisti į kelionę, kurios metu tų sąvokų turinys ir turi / gali susiformuoti (arba gresia tiesiog jas pamesti).

Interpretacinė autorės pozicija tiesiogiai reflektuojama knygos tekste: „knygos autorė atpažino ir buvo priversta reflektuoti savo pačios *interpretacinę vietą*, ar, kitaip sakant, interpretuojančio subjekto *habitus*, neišvengiamai dalyvaujantį subjektyvumo raiškos interpretacijose“ (p. 248). Tačiau rašymas apie literatūrinės subjektyvumo formas norom nenorom atkreipia dėmesį į paties rašymo ypatumus ir juo reiškiamą jau akademinio diskurso sakytojo(s) subjektyvumą.

Pavyzdžiui, jei pasakysiu, kad šioje recenzijoje nekalbama apie knygoje pateiktų kūrinių interpretacijų konkretybes, nes lietuvių literatūra nėra recenzijos autorės sritis, suderinsiu tarsi viršesnę, beasmenį aiškinamąjį kalbėjimą (metapoziciją) su jį tuoj pat pasiglemžiančiu pirmaasmeniu sakymo „aš“ („jei pasakysiu“), o mano akademinį tapatumą išduos šis kone tolstojiškai ilgas sakiny, kuriam, kaip ir Tolstojui, anot cituojamo knygoje Boriso Uspenskio, būdinga skirtingų žiūros taškų kombinacija, (galbūt) sukurianti nutolinimą tiek nuo sakytojo(s) pirmojo asmens, tiek nuo (kvazi)neutralios laikysenos bei (vėlgi galbūt) apginanti recenzentės pasiryžimą rašyti.

Satkauskytės knygoje dominuoja korporacinis, individualų kalbėtoją slepiantis „mes“. Bet, kaip ir dauguma knygoje analizuojamų subjektyvumo žymių, ši irgi nėra vienalytė, ji – „negryna“ struktūra“ (p. 134). Akademinė bendruomenei atstovaujantys „mes“ („mūsų nuomone“, „esame minėję“) atrodo juo paradoksaliau, juo labiau nutolsta nuo kone nebepastebimų klišių bei apauga modalumais – visgi individualios, autorinės pozicijos ženklais, prieštaraujančiais anoniminei daugiskaitai: nemaža „tiesą sakant“, nurodančių asmeninį dvejojimą arba netikrumą; „nesame pirmieji ar vieninteliai, linkę [...]“ (p. 167); „išvados (kurioms mes pritariame)“ (p. 179); „mes tarsi jau iš karto oponuojame“ (p. 212); „puikiai suprantame, kad galime būti apkaltinti“ (p. 226) ir kt.

Ši „mes-instancija“ – intensyvi, išplėtotą, išstumianti neutralias beasmenes formas, kuriomis galėtų būti nesunkiai pakeista, – paradoksaliu būdu virsta

savo priešybe, pastebima sakytojo(s) raiška tekste, svyruojančia tarp tradicinio ir modernaus akademinio rašymo, jei vartotume pačios autorės sąvokas, laimei, nepakliuvusias į griežtos definicijos spąstus. Būtent todėl šis perteklinis ir todėl pats save ardantis kalbėjimas cecho, susidedančio iš vieno asmens, vardu taip lengvai priima „autobiografinius“ intarpus: šeimyninės literatūros sociologijos etiudą, kuriame pasakojama apie literatūrinę jaunos giminaitės patirtį (p. 112), ar trumputę istoriją apie 1993 ar 1994 m. Vytauto Kubiliaus seminarą ir jame vykusį *Valentino* aptarimą (368 išnaša 250 p.). Taip tyrėjos subjektyvumas atsiškleidžia kaip besislapstantis po korporacine mimikrija, bet reiškiantis modernų individualumą, kuriam kaukė leidžia saugiai jaustis bendruomeniškumo ir tradicijos prieglobstyje.

Ne kiekvienam pavyksta pasiekti tokio sakymo ir pasakymo izomorfizmo, tiesa?